

JANUBIY XORAZMNING MA'NAVIY MADANIYATI VA DINIY QARASHLARINING O'RGANILISHI (G.P.SNESARYOV MISOLIDA)

Normetova Nahfuza Alisher qizi

Xorazm viloyati Yangibozor tumanidagi 30-sonli maktab o'qituvchisi

Mutaxassislik: Tarix

E-mail: normetova.n.m.a@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada janubiy Xorazm diniy qarashlari va ularning G.P.Snesaryov tadqiqotlarida o'rganilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Snesev Gleb Pavlovich, Religioved, Ateizm, etnografiya.

Asosiy qism

Snesev Gleb Pavlovich (1910–1989) – u sovet davrining etnografi va dinshunosi, O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyatini o'rganish bo'yicha mutaxassis. Gleb Snesev 1910 yilda Leningradda amaliyotchi psixiatr, Moskva Psixiatriya instituti va Inson miyasi instituti professori Pavel Snesev oilasida tug'ilgan. Vrach oilasidan. 1926-1930 yillarda MGUning Tarix-etnologiya (Tarixi-falsafa) fakultetining Etnologiya bo'limida o'qishni tugatgan. SHundan so'ng 1931-1936 yillarda Samarqanddagi O'zbekiston SSRning Markaziy Davlat muzeyida ilmiy xodim bo'lib ishladi. Moskvaga qaytganidan keyin 1936-1945 yillarda Moskvadagi din tarixi va ateizm Muzeyining Islom bo'limida avvaliga ilmiy xodim, so'ngra bo'lim mudiri vazifasida ishladi. Bu davrda u o'zining islom diniga bo'lgan qiziqishini namoyon etdi va u SSSR tarkibidagi barcha davlatlarda bu borada ilmiy izlanishlar olib bordi. Oradan ko'p vaqt o'tmay u SSSR FA Etnografiya institutining eng mashhur dinshunos-etnografiga aylandi¹. 1950-1960 yillarda Xorazm va O'rta Osiyo arxeologiya-etnografiya kompleks ekspeditsiyasida dala ishlarida qatnasha boshladi. 1952-1979 yillarda SSSR FA Etnografiya institutining ilmiy xodimi sifatidagi faoliyatini davom ettiradi. 1970 yilda "Xorazm o'zbeklarining musulmonlikka bo'lgan e'tiqodlari va marosimlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. SHuningdek u 2-Jaxon urushi ishtirokchisi xamdir.

Etnograf va religioved sifatida uzoq yillar davomida Snesevning diqqat markazida musulmon xalqlarining e'tiqodidagi amaliyot muxim o'rin egalladi. Uning nazarida 30-60 yillarda sovet imperiyasi qancha xarakat qilmasin O'rta Osiyoda qadimiy e'tiqodlar mustaxkam edi. O'sha davrlarda ateizm tashviqotchisi bo'lgan G.P.Snesaryov o'zining tadqiqotlari natijasida O'zbekiston va Tojikistonning XX asr

¹ Teryukova G.P. Изучение религии в России в XVIII — первой половине XX в. Санкт-Петербургский государственный университет © 2023 .

o‘rtalaridagi diniy marosimlari va e‘tiqodlari haqida bir nechta monografiyalarni chiqardi. Uning asosiy monografiyalari quyidagilardir:

“O reliktax mujskix soyuzov v istorii narodov Sredney Azii” (M., 1964. 9 s),”
Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма”(M., 1969. 336 s),
“Pod nebom Xorezma (etnograficheskie ocherki)”(M., 1973. 160 s),”
Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культур Средней Азии”(M., 1983. 212 s)

Snesaryov haqida, uning ilmiy tadqiqotlari haqida ko‘plab olimlar qalam tebratmoqdalar. Ekaterina A., G.P. Teryukova² lar shular jumlasidandir. Ular Rossiyadagi Din tarixi muzeylaridagi kolleksiya materiallari bo‘yicha ishlab, uning ishini o‘rganadilar. Bu muzeyga olimning Janubiy Qirg‘iziston va O‘zbekiston (Farg‘ona va Xorazm) bo‘ylab yig‘ilgan materiallari joylashtirilgan.

1940 yilda Moskvadagi Ateizm markaziy muzeyi tomonidan Markaziy Osiyoga sayohat tashkil etiladi. Ekspeditsiyaning maqsadi Markaziy Osiyodagi din qoldiqlarini o‘rganish hamda mintaqaviy dinga qarshi choralardagi kamchiliklarni tanqid qilish edi. Moddiy narsalarni yig‘ish bilan bir qatorda, Snesev din qoldiqlarining mustahkamligi va ularni bartaraf etish bo‘yicha bir qator muhim kuzatuvlarni amalga oshirdi. 1941-yilga Markaziy ateizm muzeyi tomonidan Islom hayotini o‘rganishni davom ettirish maqsadida Janubiy Qirg‘iziston va O‘zbekistonga navbatdagi ekspeditsiya rejalashtirilgan edi, biroq Ulug‘ Vatan urushi bunga to‘sqinlik qildi.

Gleb Snesevning Ateizm markaziy muzeyda ishlashi Sankt-Peterburgdagi Davlat Din tarixi muzeyi kolleksiyasi rekonstruksiya qilish imkonini beradigan noyob artefaktlar va hujjatlar (fotosuratlar va kuzatish yozuvlari) bilan boyitish imkonini berdi. O‘rta Osiyodagi notinch o‘zgarishlar davridagi diniy hayotning ayrim jihatlarini o‘rganish zarur edi.

Gleb Snesev Moskva davlat universitetining etnografiya fakultetini tamomlab, O‘zSSR Samarqanddagi Markaziy davlat muzeyida O‘rta Osiyo diniy e‘tiqodlari bo‘limi boshlig‘i lavozimida ishladi. O‘sha paytda juda yosh yigit bo‘lib, qolgan kasbiy faoliyati va hayoti shu soha va uni o‘rganishga bag‘ishlanishini bilmas edi. Snesev o‘zining birinchi ekspeditsiyasini aynan Samarqandda amalga oshirdi. 1932-yilda to‘rt nafar etnografdan iborat kichik guruh va sobiq Yosh Kommunistlar ittifoqi ijrochilar guruhi aravaga o‘tirib, Xorazm viloyatining Ostona qishlog‘idagi Shayx Muxtor maqbarasi yonidagi har yili o‘tkaziladigan festivalga borishdi. XIII asrda yashab o‘tgan din peshvosi Shayx Muxtorning nomi Xorazmda muqaddas edi. Rivoyatlarga ko‘ra, uning qabri yonida ko‘p yillik buloq va mo‘jizaviy tut daraxti bo‘lgan. Yigirmanchi asrning o‘rtalariga qadar u bepustlikdan aziyat chekadigan ayollar uchun ziyoratgoh

² Ekaterina A., G.P. Teryukova. П. Снесарев как собиратель и исследователь религиозных верований Центральной Азии (по материалам коллекции Государственного музея истории религии, Санкт-Петербург, Россия) // История религиоведения / History of Religious Studies. 2020. №2. – С. 121-126

bo'lgan. Aytish joizki, 30-yillarda yosh kommunistlar safida Shayx Muxtor maqbarasiga aravada sayohat qilish xavfli ish edi. Chunki, O'zbekistonda siyosiy va diniy partizanlar harakati 1917-yilgi inqilobdan keyin vujudga keldi va 1930-yillargacha faol edi. Shuning uchun o'zini mujohidlar- bosmachilar deb atagan harakat kichik ekspeditsiyaga hujum qilishi ajablanarli emas. Ana shu yillarda qilingan tadqiqotlarini G.P.Snesaryov oradan 40 yil o'tib "Xorazm osmoni ostida" kitobida bayon qilgan³.

Snesarev 1936-yilda, ya'ni oradan besh yil o'tgach Samarqanddan Moskvaga qaytib keldi va Ateizm Markaziy muzey xodimlari bilan birgalikda u yerda O'rta Osiyo diniy e'tiqodlari ustida ishlashni davom ettirdi. Muzey direktori tomonidan 1943 yilda yozilgan va Davlat Din tarixi muzeyi arxivida saqlanayotgan ma'lumotnomada aytilishicha, Snesarev CAMda ishlagan yillar davomida "o'zini yuqori malakali tadqiqotchi sifatida ko'rsatgan, stipendiyalar va ko'rgazmalar yaratishda faol ishtirok etgan, iste'dodli tadqiqotchi va SSSRdagi islom tarixi yodgorliklari kolleksiyachisi" nomini olgan⁴. Ikkinchi jaxon urushi yillarida, 1941 yil iyul oyida u muzeyda havo hujumiga qarshi mudofaa tadbirlarida qatnashgan. 1941 yil oktyabr oyida front chizig'i xavfli darajada Moskvaga yaqinlashganda, Snesarev va muzeyning boshqa xodimlari ko'ngillilar sifatida urushga qo'shilishdi. 1941 yil dekabr oyida u sog'lig'i yomonlashgani sababli faol armiya safini tark etdi va muzeyga qaytib keldi va u erda 1945 yilgacha ishladi.

1945-1952 yillarda Snesarev Davlat xavfsizlik vazirligining Moskva viloyati boshqarmasiga o'tdi. Keyinchalik u ishdan bo'shatilganligi sababli sobiq SSSR FA Etnografiya institutida ilmiy-tadqiqot ishlarini qayta boshlagan va u yerda dinshunoslikka ixtisoslashgan yetakchi etnograflardan biriga aylangan⁵. U "Xorazm o'zbeklari orasida musulmonchilikdan oldingi e'tiqod va marosimlarning qoldiqlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yozib, "Xorazm osmoni ostida" va "Xorazm afsonalari O'rta Osiyo dinlari tarixi manbasi sifatida" nomli ikkita monografiyasini nashr ettirdi.

Gleb Snesarev XX asr o'rtalarida Rossiyada qilingan diniy tadqiqotlarda alohida o'rin tutadi, chunki uning har bir nashri dala ma'lumotlariga asoslangan. 1932 yilgi birinchi ekspeditsiyadan so'ng u 1930-60 yillarda etnografik va ko'p tarmoqli ekspeditsiyalar tarkibida o'zi qiziqqan hududga ko'p marta tashrif buyurdi. Qolaversa, u dala ishlari metodologiyasiga jiddiy yondashgan o'z davrining kam sonli etnograf

³ Г.П. Снесарев. Под небом Хорезма . – М.: Мысль, 1973. – 157 с.

⁴ Ekaterina A., G.P. Teryukova. П. Снесарев как собиратель и исследователь религиозных верований Центральной Азии (по материалам коллекции Государственного музея истории религии, Санкт-Петербург, Россия) // История религиоведения / History of Religious Studies. 2020. №2-С.123

⁵ Алымов, С.С. Г.П. Снесарев и полевое изучение религиозно-бытовых пережитков / С.С. Алымов // Этнографическое обозрение. – 2013. – № 6. – С. 71.

olimlaridan edi.⁶ Bu uning 1950-yillarning o'rtalarida "Din va ateizmni o'rganish uchun etnografik dala tadqiqot metodologiyasining ba'zi jihatlari" nomli maqolasida juda yaxshi tasvirlangan. 2013-yilda Moskvalik tadqiqotchi S.Alymov tomonidan chop etilgan maqolada shunday deyiladi: "Zamonaviy diniy qoldiqlarni va ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganish bo'yicha dala tadqiqot metodologiyasi hali ishlab chiqilmagan... Bu yaqin kelajakda etnograflar, din tarixchilari, faylasuflar jamoasi tomonidan amalga oshiriladigan vazifadir... Etnografiyaning ko'plab sohalaridan biri biri bo'lgan amaliy e'tiqod va kulturel o'rganish alohida kuch va e'tiborni talab qiladi, chunki eng kichik noqulaylik yoki soxta suhbat informator bilan aloqani uzib qo'yishi mumkin. Masalan to'g'ridan-to'g'ri "Siz xudoga ishonasizmi?" kabi savollar oilaviy hayot va boshqa jixatlarni ochib berishga katta to'sqinlikdir. To'g'ridan-to'g'ri savollar faqat tadqiqotchi va ma'lumot beruvchi o'rtasida uzoq muddatli aloqa mavjud bo'lganda va ular bir-biriga uzoq vaqtdan beri ishonib kelganda qabul qilinadi, bu mavjud dala tadqiqot usullarini hisobga olgan holda, kamdan-kam hollarda bo'lishi mumkin"⁷.

Snesarevning fikriga ko'ra, din qoldiqlari va ularning Sovet jamiyatidan asta-sekin yo'q bo'lib ketishini o'rganishning "yagona samarali" usuli, ya'ni keng qamrovli va mazmunli ma'lumotlar beradigan usul tadqiqotchi uzoq vaqt davomida bir joyda qoladigan statsionar tadqiqot usuli edi. U vaqt, aloqa doirasini kengaytiradi va tegishli xatti-harakati bilan ishonchni qozonadi. Bunday yondashuv diniy tajribaning tashqi tomonlarini qayd etishdan tashqari, inson ongining chuqur jarayonlarini o'rganish, dindor shaxs psixologiyasini va din qoldiqlari nima uchun bunchalik doimiy bo'lib qolishi sabablarini tushunish imkonini beradi.

Asosiy ma'lumotlarni olish va umumlashtirilgan xulosalar chiqarish uchun Snesarev statsionar tadqiqotlarni mavzuli marshrutlar bilan birlashtirishni tavsiya qildi⁸. Uning Markaziy Osiyodagi shaxsiy dala tadqiqotlari tajribasi shuni ko'rsatdiki, turli ko'rinishlar, jumladan, diniy jihatlar oilaviy hayotda ildiz otgan⁹ Shuning uchun diniy va etnografik tadqiqotlarning asosiy ob'ekti eng konservativ jamiyat bo'lgan oila bo'lishi kerak edi. Shunday qilib, Snesarev islom ruhoniylari tomonidan ilgari surilgan tasvirni o'rganish o'rniga musulmonlar hayotini "pastdan yuqoriga" tadqiq qilishni yoqladi.

Yuqorida tavsiflangan yondashuvda nafaqat tadqiqot metodologiyasining ahamiyati, balki o'sha davrga xos bo'lgan kontseptual asos, ya'ni tadqiqot maqsadlarida ham, natijalarida ham 20-asr o'rtalarida O'rta Osiyoda diniy e'tiqodlarning holatida "qoldiq" atamasining tez-tez ishlatilishi diqqatimizni tortadi.

⁶ Уша жойда.–В. 69

⁷ Снесарев, Г.П. Некоторые вопросы методики полевых этнографических исследований в области религии и атеизма / Г.П. Снесарев // Этнографическое обозрение. 2013. – № 6. – С. 69

⁸ Снесарев, Г.П. Некоторые вопросы методики полевых этнографических исследований в области религии и атеизма / Г.П. Снесарев // Этнографическое обозрение. 2013. – № 6. – С. 90

⁹ Уша жойда.

Snesarevning ilmiy merosining zamonaviy tadqiqotchisi Alymov ta'kidlaganidek, "1930-yillarda Snesevning etnograf sifatida tanilishi sovetlarning umuman dinga, xususan, islomga qarshi eng shafqatsiz kurashiga to'g'ri keldi... Bolsheviklar va ularning tarafdorlari uni dinga qarshi kurashda " doimiy iz qoldirdi, lekin uni yo'q qilish istiqbollari haqida optimistik edi" deb yozishadi. Bizda Gleb Snesevning yoshligidagi qarashlariga oydinlik kiritadigan shaxsiy arxivlarga kirish imkonimiz yo'q. Uning dinga bo'lgan kuchli qiziqishiga nima sabab bo'lganini aytish qiyin. Biroq, uning butun tadqiqotchilik faoliyatini ko'rib chiqsak, u 1920-yillarda diniy e'tiqodlarga faol qarshi bo'lgan yosh kommunistlar avlodidan biri bo'lgan deb hisoblashimizga asos bor. Qolaversa, ruhshunos otasining oilasida dahriylik an'anasi hukmron bo'lgan"¹⁰

Snesevning ilmiy faoliyati har doim diniy e'tiqodlarni o'rganishga qaratilgan edi. Bu uning 1940 yil bahorida SMHR arxivida saqlanayotgan dala sayohati hisobotida¹¹ va uning 1957 yildagi "Vestigial diniy va diniy e'tiqodlarning saqlanib qolishining ba'zi sabablari to'g'risida"gi maqolasida mukammal tarzda tasvirlangan. Xorazm o'zbeklari ning uy mashg'ulotlari haqida u shunday yozgan edi: "Pravoslav dini va islom dini o'z ta'sirini yo'qotayotgan bir paytda, O'rta Osiyo hanuzgacha asosan oilaviy hayotida ildiz otgan "butun urf-odatlar majmuasi"ning vatani hisoblanadi."¹²

Ularning aksariyati (sehrli amaliyot, ruhlarga ishonish, muqaddas qabrlarga sig'inish, shamanlik amaliyotlari) bolalarni tug'ish va tarbiyalash bilan bog'liq bo'lib, bunday qoldiqlarning asosiy "saqlovchisi" ayollardir. Buning asosiy sababi ayol hayotining «izolyatsiyasi» hamda ayollarga patriarxal-feodal munosabatdir»¹³ Biroq, Snesev nafaqat eskirgan diniy e'tiqod va urf-odatlar mavjudligini ta'kidladi, balki uning sabablarini aniqlashga harakat qildi. O'rta Osiyo uchun u O'rta Osiyo etnik guruhlarini turmush tarzining o'zida feodalizm va patriarxat qoldiqlar borligini ko'rsatdi. Shunisi e'tiborga loyiqki, sovet olimlarida qoldiq tushunchasi juda mashhur bo'lib, ijtimoiy va madaniy hodisalarning keng doirasini, jumladan, sotsialistik jamiyat o'tmishdan meros bo'lib qolgan, ammo sotsializm sifatida yo'q bo'lib ketishi kerak bo'lgan diniy e'tiqodlarni aniqlash uchun keng qo'llanilgan.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, O'rta Osiyodagi din qoldiqlarini o'rganish, shuningdek, mintaqaviy dinga qarshi chora-tadbirlardagi kamchiliklarni tanqid qilish

¹⁰ Алымов, С.С. Г.П. Снесарев и полевое изучение религиозно-бытовых пережитков / С.С. Алымов // Этнографическое обозрение. – 2013. – № 6. – С. 72

¹¹ Научно-исторический архив Государственного музея истории религии. Ф. 31. Оп. 1. Д. 329.

¹² Снесарев, Г.П. О некоторых причинах сохранения религиозно-бытовых пережитков у Уз-беков / Г.П. Снесарев // Советская этнография. – 1957. – № 2. – С. 60–72

¹³ З. Алымов, С.С. Г.П. Снесарев и полевое изучение «религиозно-бытовых пережитков» / С.С. Алымов // Этнографическое обозрение. – 2013. – № 6. – С. 76-777

Snesarevning Janubiy Qirg'iziston, O'sh shahri va Farg'ona vodiysining bir qancha qismlariga ekspeditsiyasining maqsadi bo'ldi.

1930-yillarning oxiri - 1940-yillarning boshlarida Din tarixi davlat muzeyi ilmiy-tadqiqot arxivida saqlanadigan qisman ma'lumotlar, Moskva Ateizm markaziy muzey ishi va kolleksiyasi inventarlaridan ko'rinib turibdi bu ekspeditsiya to'liq ateizm ruxida ekanligi ko'rinib turibdi. Bu muzeyni kengaytirish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanildi, jumladan, mamlakatimizning chekka hududlariga yig'ish va tadqiqot ekspeditsiyalari muntazam tashkil etildi.

Snesarevning yozishicha, 1940 yilgi ekspeditsiya davomida tashrif buyurilgan hududlardan biri O'sh shahridagi mashhur Sulaymon tog'i joylashgan muqaddas qadamjo –bo'lib, u ko'plab rivoyatlarda qayd etilgan va samarqandlik, Xivadan ko'plab ziyoratchilarni o'ziga tortgan. Buxoro O'sh ham so'fiylar birodarligi yetakchilari, XVIII asr o'zbek so'fiy shoiri va ma'rifatparvari Xo'janazar G'aibnazar o'g'li Huvaydo avlodlari bo'lgan eshonlarning qarorgohi bo'lgan va bu erda asosan o'zbeklar istiqomat qilgan¹⁴. Snesarevning ma'lum qilishicha, sayohat davomida u bir qator "moddiy artefaktlar" to'plangan: 15-19-asrlarga oid ilohiy va diniy qo'lyozmalar to'plami, yovuz ruhlar va yovuz ko'zdan himoya qiluvchi tumorlar, O'sh eshonlarining oilaviy xazinalari (so'fiylar tasvirlangan kashtalar) she'riyat, namozlik namozxonlari va irshodlaridan iborat bo'lgan,

Irshod eshon Sirodiddin nomi bilan bog'liq marosim buyumlari to'plami katta qiziqish uyg'otadi. Ular orasida zarduval (SMHR inv. № M-6386-VII) – “devor kashtasi, to'y uchun mo'ljallangan kashta, oq kalikos, qora, sariq, malina qizil va bordo ipak iplar bor. Cheti arab yozuvida o'zbek she'riyati bilan bezatilgan. Burchaklarda malinali qizil va to'q qizil rangli doirachalar naqshlangan” (kolleksiya inventarida bu kashta Sirodiddinning opasi tomonidan tikilganligi haqida yozuv bor); Ularda “Sirodiddin eshonga tegishli bo'lgan, beliga kiyiladigan (karsi) erkaklarning belbog'i, unga Fuzuliyning she'ri kashta qilib yasalgan. (SMHR inv. № M-6390-VII); Irshod eshon Sirodiddin o'g'lidan olingan “Yovuz ruhlardan himoya qiluvchi tumor yasash uchun tamg'a, arab va o'zbek tillarida o'yib yozilgan mis taxta – Muhammadning jin bilan kelishuvi” (SMHR inv. № M-3969- VII); Irshod eshon Sirodaddinga berilgan Naqshbandiy ordeniga qabul qilinganligi haqidagi guvoohnoma (SMHR inv. № M-8019-VII) mavjud.

Bunda suhbatlarda so'fiylik, so'fiylik tariqatlarining tuzilishi, eshonlarning maishiy hayoti va so'fiy zikri (hursandchilik marosimlari) haqida so'z bordi. Diniy rivoyatlar mahalliy shayxlar aytganidek yozib olingan. Paranja kiygan ayollar, ularning erlari va bu odatni allaqachon tark etgan ayollar bilan suhbatlar bu eskirgan amaliyotning kuchliligi sabablarini tushunish uchun juda ko'p ma'lumotlarni taqdim

¹⁴ Научно-исторический архив Государственного музея истории религии. Ф. 31. Оп. 1. Д. 224.

etdi. Hunarmandlarning oilalari musulmonlarga qadar boʻlgan totemik va sehrli eʼtiqodlar, jinlar va parilarga eʼtiqod, mahalliy shomanlar (baxshilar) ishi kabi dinlarning qoldiqlari haqida qiziqarli maʼlumotlar berdi.

Tadqiqot turli xil ijtimoiy qatlamlarni qamrab olganligi sababli, maʼlumot beruvchi qaysi dindorlar guruhiga mansub boʻlganiga qarab bir xil masalalar turlicha talqin qilinishini aniqlash mumkin edi". Uning taʼkidlashicha, " musulmonlarning har bir diniy guruhiga bir xil oʻlchov parametrlari bilan yondashish odati bor ... Buning ikkita sababi bor: Birinchisi, baʼzi Islom talabalari uni haligacha rivojlanishda muzlatilgan va Muhammad davridan beri oʻzgarmagan din sifatida koʻrishadi. Ikkinchisi shundaki, mualliflar ham, dinga qarshi targʻibotchilar ham musulmon dinining zamonaviy qoldiqlari va ular hanuzgacha saqlanib qolgan muhit haqida maʼlumotga ega emaslar". Natijada, "dindor musulmonlar massasi bir xil narsa sifatida qaraladi; ammo bir qancha guruhlar va harakatlar mavjud". Guruhlar oʻrtasidagi bu farqlarni aniqlash uchun Snesev nafaqat yakkama-yakka, balki guruh suhbatlarini ham tavsiya qildi, shunda maʼlumotlarni oʻzaro tekshirish va axborotchilarning koʻproq ishtirokini ragʻbatlantirish mumkin edi.

Diniy jamoa oʻrtasida yashash Snesevga yana bir nazariy fikrga zid boʻlishga imkon berdi: mintaqa musulmonlari orasida diniy kultning tashqi belgilarining yoʻqligi ularning atrofida din qoldiqlari yoʻqligini koʻrsatdi. U shunday deb yozgan edi: "Koʻpincha masjidlar yoki rasmiy ruhoniylar boʻlmagan joyda, hatto mozar, muqaddas daraxt yoki tosh kabi muqaddas joylar boʻlmagan joylarda ham aholining eʼtiqodi kuchli boʻlib qoladi. Ayniqsa, "Islomgacha boʻlgan eʼtiqod qoldiqlarining moʻminlar hayotida oʻynagan rolini" taʼkidlagan. Uning taʼkidlashicha, bunday qoldiqlarni saqlash uchun asosiy muhit ayollar boʻlib, uy bekalari hali ham paranja kiyish odatiga sodiqdirlar, deydi. Bu shunday qoldiqlarni (shamanlik eʼtiqodlari, shifo va jinsiy sehr, muqaddas daraxtlarga sigʻinish va boshqalar) tashqaridan koʻrishni qiyinlashtirdi. Snesevning soʻzlariga koʻra, bu homiladorlikni keltirib chiqarishga qaratilgan sehrli qoʻgʻirchoq marosimlari bilan isbotla uchun bunday usullarni kuzatish va yozib olish imkoniyatiga ega edi. Bakshi ayolga tayoq, mato boʻlaklari va iplardan kichkina qoʻgʻirchoq, "kurchak" yasashni aytadi. Bakshi oʻz afsunlarini oʻqiyotganda, mijoz qoʻgʻirchoqni goʻdakdek silkitadi. Shundan soʻng, u qoʻgʻirchoqni qabristonga tashlaydi va ortiga qaramay uyga yuradi. Bakshining soʻzlariga koʻra, "zarar qoʻgʻirchoqqa yopishadi". Boshqa marosimlar ham sehrli qoʻgʻirchoqlar yasashni oʻz ichiga olgan. "Lyuxtan" deb nomlangan qoʻgʻirchoqlar juda mashhur edi. Ular koʻk rangga boʻyalgan kichik qoʻgʻirchoqlar va bolalari koʻk yoʻtaldan azob chekayotgan onalar yasashlari kerak edi. Ular qoʻgʻirchoqlarni kasallikni davolashga "ixtisoslashgan" "7avliyo"ning mozoriga olib borib, daraxtga osib qoʻygan yoki qabr toshiga qoʻygan.

Snesarev “homiladorlikka sabab bo'lgan” bir nechta muzey kolleksiyasi uchun xujjat to'pladi. Ular tayoqqa oq ro'mol bilan o'ralgan mato bo'laklaridan qilingan. Yuzi rang-barang ipak ipdan tikilgan va bo'yni iplar bilan o'ralgan qo'g'irchoqlar. Qirg'iziston va O'zbekistonda tadqiqotchi e'tibor qaratgan masalalardan biri ayollarning ko'ylag kiyish odatining saqlanib qolishi sabablarini aniqlash edi.

Snesarev o'z xisobotida shunday yozgan edi: "O'sh hali ham "paranja shahri". Qo'qon, Namangan va Andijonda yopingan ayollar ancha kam... Hali ham paranja kiyib yurgan ayollar va uni yechgan ayollar bilan suhbatlashdim. Yoping'ich kiygan ayollarning deyarli barchasi bu qiyin odatni tark etish istagini bildiradilar. Ularning ko'pchiligi paranja ularga etkazadigan zararni juda yaxshi bilishadi. Biroq, ularning hammasi yuzlarini yopishga majbur qiladigan erlaridan qo'rqadilar. Ko'p ko'rganman, eri bo'lmaganida, ayol kishi boshqa erkaklar bilan bo'lsa ham, ot tukidan yasalgan to'rni ko'tarib gaplashib turganini. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, paranjaga qarshi tashviqot asosan erkaklar o'rtasida talab qilinadi”¹⁵. Shu bilan birga, Snesarev ishonch bilan ta'kidladiki, eski an'analarga qaramay, paranja kiyishga qarshi ajoyib harakat hozirda juda ko'p ayollarni, ularning ba'zilar dindorlarni ham jalb qilgan. Uning O'shga ekspeditsiyasi Xalqaro xotin-qizlar kunini nishonlashga tayyorgarlik ko'rilgan paytga to'g'ri kelgan. Zavodlarda, idoralarda va uy bekalari o'rtasida katta namoyishlar va yig'ilishlar bo'lib o'tgan. Paranjani olib tashlash asosiy masalalardan biri edi. Islom hayotini o'rganishni davom ettirish maqsadida Janubiy Qirg'iziston va O'zbekistonga navbatdagi ekspeditsiya 1941-yilga Markaziy aksil-diniy muzey tomonidan rejalashtirilgan edi, biroq 2-jaxon urushi bunga to'sqinlik qildi. Shu sababli, Gleb Snesarevning Dinga qarshi markaziy muzeydagi ishi tufayli Sankt-Peterburgdagi Davlat Din tarixi muzeyi kolleksiyasi noyob artefaktlar va hujjatlar to'plami (fotosuratlar va kuzatish yozuvlari) faxridir.

Foydalanilgan maba va adabiyotlar

1. Ekaterina A., G.P. Teryukova. .П. Снесарев как собиратель и исследователь религиозных верований Центральной Азии (по материалам коллекции Государственного музея истории религии, Санкт-Петербург, Россия)// История религиоведения / History of Religious Studies.2020.№2.
2. Teryukova G.P. Изучение религии в России в XVIII — первой половине XX в. Санкт-Петербургский государственный университет © 2023 .
3. АЛЫМОВ, С.С. Г.П. Снесарев и полевое изучение религиозно-бытовых пережитков / С.С. АЛЫМОВ // Этнографическое обозрение. – 2013. – № 6.

¹⁵ Russian Scientific Foundation, Project №16-18-10083 Благодарность Исследование поддержано грантом Российского научного фонда, проект №16-18-10083

4. Снесарев, Г.П. Некоторые вопросы методики полевых этнографических исследований в области религии и атеизма / Г.П. Снесарев // Этнографическое обозрение. 2013. – № 6.
5. Снесарев, Г.П. О некоторых причинах сохранения религиозно-бытовых пережитков у Уз-беков / Г.П. Снесарев // Советская этнография. – 1957. – № 2.
6. Г.П. Снесарев. Под небом Хорезма . – М.: Мысль, 1973.
7. Научно-исторический архив Государственного музея истории религии. Ф. 31. Оп. 1. Д. 329.
8. Russian Scientific Foundation, Project №16-18-10083 Благодарность Исследование поддержано грантом Российского научного фонда, проект №16-18-10083